

A. ZEKİ VELİDİ TOGAN'IN HAYATI ve ESERLERİ

Doç. Dr. Tuncer BAYKARA

Hayatı:

Zeki Velidi Togan, 10 Aralık 1890 tarihinde, *Başkurt-Eli*'nde *İsterlitamak* kantonluğunda, *Küzen* avulunda doğmuştur. Ensâbı *Yurmatı* uruğundan, *El-çiktemir* tübesinden, *Teltim* soyundan ve *Soklı-Kay* boyundandır. *Küzen köyüne*, XIX. yüzyıl ortalarından itibaren *Tatar*, *Mişer* ve *Müslüman Çuvaşlar* da gelip yerleşmekle berâber, asıl mayasını sayıca belki 30-40 haneyi geçmiyen *Soklı-Kaylı* ve *Ungut* isimli iki boy teşkil ederdi.

XVII. Asırdanberi aynı köyde yaşadıkları bilinen *Küzenoğlu* âilesinden *Küzen-Kart*'ın torunu *İş-Togan*'ın oğlu *Çurak Küzenoğlu*'nun 1757 yılından kalma türkçe bir arâzi senedinde "Tamga" sı ve adı vardır. Bunun torunlarından *Küzenoğlu Velid-Bay*, XIX. yüzyıl ortalarında, köyün en büyük konak (misâfir) sâhibi idi. Bunun iki oğlu vardı: *Mollâ Ahmed-Şâh* ve *Veli Mollâ*. "*Mollâ-Ağa*" da denilen *Mollâ Ahmed-Şâh*'ın Medresi'ndeki Muâvini *Zeki Halife* kendisini çok sevdiğinden, doğan oğluna "*Zeki*" adını vermişti. O da, büyüyünce, dedesinin adından "*Velidi*"yi mahlas olarak almıştı *Zeki Velidi Beğ*'in 1935'te Soyadı Kanunumuza göre seçtiği "*TOGAN*" soyadı da5. arkadan atası, "*İş-Togan*"dan alınma idi.

Zeki Velidi'nin âilesi, geniş otlakları ile hayvan yetiştiriyorlardı. Babası *Mollâ Ahmet-Şâh* için ziraat, eteğinin alabildiği darımın ekildiği miktar idi. Annesi Muallime *Ümmül-Hayât*, bilgili ve kültürlü bir kadındı. Çocukluğu, dört binadan ibâret. bir Medresesi de olan babası, annesi ve bu tabiat ortamında geçmiştir. Türkçe matbû "*Miftâhü't-Tevârih*" kitabının müellifi olan dayısı *Satıkoğlu Habib Neccâr*, *Z. Velidi*'nin târihi benimsemesine tesir etmiştir.

Zeki Velidi, tâlihli idi; zira bir yandan babasının medresesinde ilk tahsilini yaparken, bir yandan da hususî hocalardan rusça okumaya başlamıştır. Farsça bilen annesi de, bu hususta etkili oluyordu. Ailesinin bir yandan *Dağıstan*, diğer yandan *Buhara* ve *Hive* tarafları ile kültür bağları bulunuyordu. Bunların yanında *Kazan* kültürünün de etkisi vardı. *Zeki Velidi*, yetişmesinde *Mollagul Divâne* adlı serazad dervişin etkisini de belirtir. Babasının medresesindeki öğretimi, kendi deyimi ile "ilk tahsil" olmuştur.

1902 de, bir bakıma “orta tahsil ” için, daha önemli olan *Ütek*’deki dayısı *Habib Neccar*’ın medresesine gider. O, kendisine birçok bakımdan dayısının etkili olduğunu söyler. Yedi hücreli olan bu medresede, daha çok arab dili ve edebiyatı öğrendi. Ancak 1908 e kadar kısa sürelerle ve yazları tabiatla başbaşa geçen yıllardan sonra, bu da Zeki Velidî’yi tatmin etmedi. Şimdi o “uzaklarda tahsil” düşünür olmuştur.

29 Haziran 1908 günü, köyünden kaçması ile Zeki Velidî’nin hayatında yeni bir safha başlar. Sırtındaki küçük torbası ile bir süre *Astrahan, Orenburg* arasında dolaştıktan sonra, nihayet *Kazan*’a gelir. Burada ilk olarak *Şahebeddin Mercânî*’nin medresesine gitmişti. Ancak bazı şartlar gereğince, *Kasımiye Medresesi*’nde kalıyor tahsiline devam ediyordu. Fakat burada verilen derslerden, sadece riyaziyyât ile ilgilendiğini belirtir. Hususî olarak ders alıyor, devrin kültür ve bilim erbabı ile de tanışıyordu. *Katanov* ve *Aşmarin* ile tanıştıktan sonra, Rus müsteşrikleri câmiasına da girmiş oldu. Bu arada gittiği *Astrahan* yolunda tanıştığı kaptan, sosyal fikirlerinin de gelişmesine etkili olmuştu,

1909 kışında Zeki Velidî, ikmâl ettiği *Kasımiye Medresesi*’ne “*Türk Tarihi*” ve “*Türk ve Arap Edebiyatı Tarihi*” muallimliğine tâyin edildi. Dersleri için, bir Türk tarihi yazmaya koyuldu. Dört sene süren Kasımiye deki muallimliği sırasında Gayrirus mekteplerinde, rusça muallimliği imtihanını da verdi 1911 sonlarında çıkan “*Türk ve Tatar Tarihi*” adlı eseri daha geniş muhitlerde tanınmasına vesile oldu. Bu arada *Kazan Üniversitesi*’ndeki Şark dilleri filolojisi derslerine (Prof. N. Katanov ve V. Bogoroditski nezdinde) devam etti. Fakat bu filoloji tahsilini çok sonraları, Viyana’da ikmal edecektir. Bu sıralarda tanıştığı ünlü tarihçi *Barthold* ile onun ölümüne kadar (1930) dost kalacaktır.

“*Türk ve Tatar Tarihi*” adlı eserinin iyi yankıları sâyesinde, *Kazan Üniversitesi*’nin *Tarih ve Arkeoloji Cemiyeti*’ne aza seçildi. Bu cemiyet onu, 1913 ’de *Türkistan*’da *Fergane Vilâyeti*’ne ilmî araştırma yapması için gönderdi. 1914 de ise, *Rus (Petersburg) İlimler Akademisi* ve *Beynelmilel Ortaasya ve Uzakdoğu Tetkiki Cemiyeti* tarafından, *Buhara Hanlığına* gönderildi. Çok verimli geçen bu seyâhatlerinin neticelerine ait raporu, *Petersburg* çarlık *Arkeoloji Cemiyeti Kazan ve Taşkent Arkeoloji Cemiyetleri mecmuaları*’nda neşredildi. Bu arada Prof. *Katanov*’un, bugün *Türkiyat Enstitüsü*’nün çekirdeğini teşkil eden kütüphânesinin (satın alınarak) Türkiye’ye gitmesine de vesile oldu.

1914 sonlarında *Ufa*’daki *Osmaniye Medresesi*’nde muallimliğe başladı. Bir ara *Petersburg*’da bulunduktan sonra, 1915 de yine muallimliğe devam etti. Rus Millet Meclisi, *Duma*’da, Müslüman Mebusların fraksiyonunda *Ufa Müslümanları*’nı temsil etmek üzere seçildi ve 1915 sonlarında, *Petersburg*’a gönderildi. Böylece, bir yandan ilmî hayatı devam ederken, bir yandan da 1923 kadar faal, daha sonra yer yer devam eden siyâsî hayatı başlamış oluyordu.

1916 kışında *Duma*'daki siyâsî olaylarla ilgilenmekle berâber, Rus müsteşikleri ile temaslarına da devam ediyordu. Fakat 17 Şubat 1917 sabahından itibaren Rusyadaki İhtilâlle birlikte, doğrudan siyâsî mücâdelenin içine girdi. Önce Rusya'da teessüs eden hürriyet havasında Türklerin durumu için faaliyette bulunuyordu. O, *Başkurdistan*'ın kaderiyle ilgili olarak birçok teşebbüslerin içinde bulunuyordu. Zeki Velidî'ye göre *Başkurtlar*'ın kaderi, *Kazak* ve *Kırgızlar*'ınki, yâni Türkistan ile yakından bağlıdır. Fakat bu faaliyeti, etkisini çok sonraları bile, sürdürecektir olan bir kısım Türklerin de tepkisini çekmişti. Gerek 17 *Kumaltı Şehri* (İstanbul 1934), gerekse *Hâtıralar* adlı eserinde (İstanbul 1969), bu konu hayli tafsilâtlı işlenmiştir.

Bolşevik İhtilâlinde 22 gün sonra, 29 Kasım 1917 de Başkurt-Eli'nin *Muhtariyeti* ilân edildi. Lâkin Sovyetler , 18 Ocak 1918 de *Orenburg*'u işgal edip 3 Şubatta da *Zeki Velidî*'yi tevkif ettiler. Nisan başlarında *Kozaklar* ve *Başkurtlar* Orenburg'u basınca, Zeki Velidî de hapisten kaçar 7 Haziran'da, muhariki olduğu *Başkurt Hükûmeti* kurulur ve Harbiye Nâzırı olur. Bu sırada *Başkurtlar*, daha çok *Beyaz Rus* generallerinin baskısı altındadırlar; fakat 22 Kasım 1918 den sonra, Sovyetlerle hayli çetin savaşlar olur. İki cepheden savaşın imkânsızlığı görülünce, müsâit davranan Sovyetlerle 18 Şubat 1919 da işbirliği yapılır, ve böylece, Sovyetlerle onbeş aylık işbirliği dönemi başlar.

Bu dönemde *Zeki Velidî*, yeni Sovyet liderleriyle yakından temas eder. *Lenin*, *Troçki*, *Stalin*'le birçok defa konuşur, görüşür. Bu sırada evlenir de. Ancak 1920 başlarından itibaren Sovyetlerin, *Başkurtlara* karşı tutumu sertleşir. *Zeki Velidî* daha *Moskova*'da bulunurken, bir yandan *Türkistan*'a çekilip, mücâdeleyi oradan sürdürmek için hazırlıklar yapar. Nihâyet bunun için, 29 Haziran 1920 de *Moskova*'dan ayrılır.

Zeki Velidî üç seneye yakın, *Türkistan*'da faal bir mücâdele içindedir. Bu arada *Bâku*'daki *Şark Milletleri Kongresi* sırasında oraya gider ve gizlice *Mustafa Suphi*'nin evinde kalır. Eylül ortalarında *Türkistan*'a geçer. *Türkistan Milli Birliği*'nin kurucusu ve ilk başkanıdır. 1921 sonlarında *Türkistan*'a gelen *Enver Paşa* ile görüşür. Mücâdele, kimi zaman *Zeki Velidî*'nin bizzat katıldığı çarpışmalar halinde ve *Basmacı Hareketi* olarak devam eder. Fakat mücâdele, gittikçe ümitsizleşmektedir; zira *Lehistan* cephesinde serbest kalan *Ruslar*, *Türkistan*'a büyük kuvvetler yığmaktadırlar. Mücâdeleyi *Avrupa*'da devam ettirmek ve *Türkistan* meselesini daimâ canlı tutmak için, yeni yollar aranır. Bunun için, ağır hâmile olan eşi *Başkurtlu Abdülcelil köyünden Tüngerür âilesinden Ağustos 1919 da evlenmiş olduğu Hâcı-Mehmet Yakşimbetoğlu'nun kızı Muallime Nefise Hanım*'ı, mecburen bırakıp, 21 Şubat 1923 de yola çıkarak, epeyi zamandır yanından ayılmayan *Fethülkadir Süleyman* (rahmetli Prof Abdülkadir İnan) la birlikte, *İran* sınırına geçerek, 12 Mart 1923 günü *Meşhed*'e varırlar. Burada, beş hafta kalan, *Zeki Velidî*'nin hayatında, yine bir büyük değişiklik başlamıştır.

O zamana kadar hiçbir şarkiyatçının ziyâret etmediği *Meşhed*'deki *Ravza Kütüphanesi*'nde önemli eserler keşfeder. Bunlardan birisi, *İbn Fadlân*'ın *Seyâhatnâmesi* olup, ilerde işleyecektir. 25 Nisan'da geçtiği *Afganistan*'da da ilmi araştırmalarına devam eder. Bilhassa *Kâbil Kütüphaneleri*'ni inceler. 25 Eylül'de beş ay kaldığı *Afganistan*'dan ayrılıp *Hindistan*'a gelirler. Buradaki *İngiliz* idâresi, hiç de hoş karşılamaz; ancak Zeki Velidi, 1 Kasım 1923 de *Bombay*'dan vapurla hareket edip, *Hicaz* kıyılarından ve *Süveys*'den geçip *İzmir*'e gelirler. Fakat daha sonra vardıkları *İstanbul*'da, iniş müsâedesini verilmez. Böylece, 1923 Kasım sonlarında, mecburen yine vapurla Avrupa'ya yönelirler ve *Marsilya*'da karaya çıkıp *Paris*'e varırlar.

1923 Aralık ortalarında geldiği *Paris*'te hem siyâsî, hem ilmi temaslar da bulunuyordu. Burada *Pelliot*, *Ferrand*, *Bloch* ve *Castagne*'den başka bu sırada *Paris*'de bulunan *Mirza M. Han Kazvini* de, tanıştığı bilginler arasındadır. 15 Şubat 1924 de *Berlin*'e gittiler. Orada da arkadaşı *Fethülkadir*'le birlikte, hem Rusya Türklerinin hariçde temsil meselesiyle, hem de ilmi temaslarla meşgul oldular. Buradaki müsteşriklerle de tanıştı; ve bu arada İngiliz âlimlerinden de teklifler aldı. Yine *Berlin*'de *Türkistan Millî Birliği*'ni "Cemiyet" olarak ihya ettiler.

Hayatının bundan sonraki vechesi için, kararsızlığı devam ediyordu. Zira *Paris*, *Berlin* ve *Londra*'daki birçok âlim, Ortaasya tarihine ait meseleler için kendisiyle birlikte çalışmak istiyordu. Ancak, devrin Maarif Vekili *Hamdullah Suphi* başta olmak üzere, *Köprülüzâde Mehmed Fuat*, *Dr. Rıza Nur*, *Yusuf Akçora* gibi Türkler de, *Zeki Velidi*'nin *Türkiye*'ye gelmesini istiyorlardı. Bu sırada *Berlin*'e gelen *Rıza Nur*, *Zeki Velidi*'yi sefirimiz *Kemâleddin Sâmî Paşa* ile de tanıştırdı; nihâyet 11 nisan 1925 te, *Maârif Vekâleti Telif ve Tercüme Encümeni*'ne tâyin edildiğine dâir *Rıza Nur*'dan bir mektup aldı. Bunun üzerine, 12 Mayıs 1925 de *Berlin*'den *Budapeşte* yoluyla *İstanbul*'a hareket etti. *Bükres* ve *Köstence*'ye de uğrayıp, 20 Mayıs'da *İstanbul*'a vardı.

Burada *Köprülüzâde*, *Rıza Nur* ve diğer kişilerle görüşükten sonra, *Ankara*'ya gitti. 3 Haziran 1925 tarihinde de "Resmi Gâzete"de *Türkiye Cumhuriyeti* tebası olmasına dâir *Bakanlar Kurulu Kararı* çıktı. Böylelikle *Maârif Vekâleti Telif ve Tercüme Heyeti Azalığı* kanunî şeklini de almış oldu. 31 Temmuz'da Cumhurbaşkanı *Gazi Mustafa Kemâl Paşa*'yı ziyâret etti ki, bu olay, "Hâtıralar" adlı kitabının da sonu idi.

Ankara'daki görevi *Zeki Velidi*'yi tatmin etmiyordu. *Ankara*'nın, özellikle kitaplık bakımından şartları yetersizdi; *Zeki Velidi* ise, *İstanbul*'a iner inmez, soluğu kütüphânelerde almıştı. *İstanbul*'a gitmesi için, iki tercih önüne kondu: Birisi *Darülfünun Hocalığı*, öteki de *Anadolu Demiryolları İdâre Meclisi Azalığı*. İkincisininin, hem parası fazla, hem de işi pek azdı. Ancak *Zeki Velidi*, *Hocalığı* seçti ve 26 Ocak 1927 de *İstanbul Darülfünun*'u *Türk Tarihi Müderris Muavinliği*'ne tâyin edildi.

İstanbul'a gelir gelmez, kütüphanelerde, ancak "korkunç" kelimesiyle ifade edilebilecek, hummalı bir faaliyete girişti. Bu döneme ait hâtıralarda, üzerine kapıyı kilitletip çalıştığı da rivâyet edilir. Bunun neticesinde, önemli yazmaları gün ışığına çıkardı. Bu arada *Anadolu*'nun muhtelif kitaplıkları ile, zaman zaman gittiği *Avrupa* şehirlerindeki kütüphaneleri de taradı. Geniş bir telif plânlaması yaptı ve hummalı bir faaliyete girişti.

Onun bu faaliyeti, meyvelerini vermeğe başlamıştı; bu arada kimi zaman gayreti de kırılıyordu. 1932 ilkbaharında, Fakültede *Temür*'ü anlatırken, *Şeyh Bahaeddin Nakşibend*'den de söz etmesi, üzerinde hayli uzunboylu durması, "muzır kitapları kaynak olarak kullandığı"na dâir, *Atatürk*'e kadar uzanan, bir jurnale yol açmıştı 1). Fakat hiçbirisi, yine bu sene toplanan *I. Türk Tarih Kongresi*'nde maruz kaldığı muamele kadar acı değildi. Zira *Reşid Galib* adlı bir tıp doktoru, *Ortaasya*'da bir içdeniz olup, onun tedricen kurduğuna dâir bir tebliğde bulunmuştu. *Zeki Velidi* de, kendi ilmi içtihadı ile bağdaşmayan bu tebliği, tenkid etti. Fakat bu tebliğ, devrin bir resmî görüşü şeklini aldığından, tenkid, hoş karşılanmadı; araya, Rusya'da 1917 yıllarındaki siyâsî mücâdelenin görülmemiş hesapları da girince, iş başka, bir şekle büründü. Neticede "cehâlet" le suçlanan *Zeki Velidi*, 8 Temmuz 1932 de, 1 telgrafla Hocalıktan istifasını İstanbul Dârülfünûnu'na bildirdi. Zaten doktora kurlarına kayıtlı bulunduğu *Viyana*'ya giderek, yarım kalmış akademik tahsilini tamamlamaya başladı.

Henüz tam olarak incelenmeyen *I. Kongre* sırasında, ortaya konan görüş, zamanla terkedilecektir. Fakat *Zeki Velidi*'yi şahsen üzen bu olay, onun Batı kültür ve metoduna daha kesin hakim olmasını sağlayacak sonuçlar doğurunca, hayırlı olmuştur da denebilir. *Viyana*'daki çalışmalarını, 7 Haziran 1935 de bitirdi; birkaç gün sonra da "Honorar Profesör" olarak çağrıldığı *Bonn Üniversitesi*'ndeki *İslâmî İlimler Dersleri*'ne başladı. 1938 sonbaharında ise *Göttingen Üniversitesi*'ne gitti. 1939 Mayıs ayında, *Türkiye Maarif Vekili*'nin daveti üzerine *İstanbul*'a döndü ve eski kürsüsünde 1 eylül 1939 tarihinde vazifeye devam etti. Hemen ertesi sene, *Romanyalı Nogaylar*'dan *Ömer kızı Nazmiye Hanım*'la evlendi: 8 Nisan 1940. İki evladı , kızı *İsenbike* ve oğlu *Sübidey* vardır.

II. Dünya savaşı sırasında, *Almanlar*'ın *Ruslar*'ı ardarda yenilgiye uğratmaları *Zeki Velidi* 'de, doğduğu toprakların tekrar bağımsızlığına kavuşabilecekleri ümidini doğurdu. Bu ümitle, bazı girişimleri de oldu. Fakat çok geçmeden, Sovyetler üstün duruma geçtiler. Bu konuda da zaman zaman *Ankara*'ya fikirlerini bildiriyorsa da, özellikle *Maraşal Fevzi Çakmak*'ın emekliye ayrılmasından sonra, durum değişti. Kısmen Sovyetleri teskin, kısmen de iç siyâsî sebeplerle 2), 3 Mayıs

1) Bk, *Tarihte Usul*, İstanbul 1969, s. 49 ; keza bk. *Onyeddi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Beğ*, İstanbul 1934, s. 5.

2) Meselâ, *Kazanlılar* hiç tevkif edilmediği gibi, daha fazla tevkifi, devrin Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri (ve Eski Bakû Şehbenderi) *Memduh Şevket Esendal*'ın önlediği rivâyet edilir.

1944 de, Üniversitelilerin gösterileri bahane edilerek, geniş bir milliyetçi tevki-fatına girişilmişti. Bu arada *Zeki Velidi* de, kendi ifâdesine göre "15 Mayıs 1944 de, *Turancılık namına Türkiye'de Sovyetler aleyhinde harekette bulunmakla itham edilerek*" tevkif edildi. Âilesi de bu sırada, hayli güç günler geçirdi.

1 *Numaralı Örfî İdare Mahkemesi*, *Zeki Velidi*'yi on yıl hapse mahkûm ettiyse de, *Askerî Temyiz*'in esastan bozma kararı üzerine, 17 ay 10 gün hapiste kaldıktan sonra tahliye edildi. Bu defa muhakeme edildikleri 2 *Numaralı Örfî İdare Mahkemesi*'nde ise, berâat etti. Buna rağmen, Üniversitedeki görevine, türlü engeller yüzünden 4 yıl 8 ay sonra dönebildi; ve 27 Temmuz 1948 de vazifeye başladı. Bu arada hapiste iken yeniden düzenlediği *Umumî Türk Tarihine Giriş* adlı eserini 1946 da neşretmiş; ve kısmen onunla geçinmişti.

Türkiye'nin 1948 sonrasındaki yeni döneminde, *Zeki Velidi*'nin de çabaları değişmişti. 1950 deki iktidar değişikliği sırasında *Tarihte Usûl* adlı eserini neşretmişti. Fakat onun ilmî alandaki şöhretini, bir önemli kongre daha da yükseltti. 1951 de İstanbul'da toplanan XXI. *Milletlerarası Müsteşrikler Kongresi*'nin başkanı olarak, Kongreyi başarıyla idâre etti. Üniversite'de bir *Umumî Türk Tarihi Enstitüsü* kurmak yolundaki çabaları ise, netice vermedi. Bununla berâber, 1953 de kurulan *İslâm Araştırmaları Enstitüsünün Müdürlüğünü*, vefatına kadar yapmıştı. Ancak o, kendisinin bu Enstitüye Müdür olmasını, Türkiye'de o dönemde İslâmî İlimler alanındaki çalışmaların geriliğine bir misâl olarak gösteriyordu 3).

1950 lerden sonra, dünyanın değişen şartları ile, bir ara yeniden *Türkistan Meseleleri* ile ilgilendi. Ancak, bunlar yine de, sınırlı kaldı. Pek çok kongreye katıldı; pek çok konferans verdi. Dünyanın dört bir yanına gitmişti. Fakat bunlar arasında, kendisinin de en çok dikkatini çeken, 4-28 Ağustos 1968 de gittiği *Afganistan* gezisidir. 24 gün süren bu gezi sırasında, 1923 de gördüğü birçok yeri, yeniden görmüş, kitaplıklarda inceleme yapmıştı. *Belh*'e dâir yazdığı makale, onun son eserlerinden birisi olarak yayınlanmıştı.

Zeki Velidi, son senelerde *Türk Kültürü El kitabı* adlı, dev bir eserin hazırlıkları ile meşguldü. Bunun için çalışmış, çabalamış ve didinmişti. Türk görüşüyle meselelerin ele alınacağı bu eserin, ancak bir *ek cildi*'ni çıkarabilirdi. Bununla berâber, muhterem Dr. *Emel Esin Hanımefendi*, bu gaye için, ihlâsla çalışmaktadır. Yine son senelerinde "*Hâtralar*"ını kaleme almıştı. *Türk Destanları*'yla da uğraşıyordu. Bunlar içinde, *Oğuz Destanı* ile ilgili hazırlıklarını tamamlamak üzere bulunuyordu. Bu konudaki çalışmalarına, hastalığında da devam etmişti.

15 Nisan 1970 tarihinde geçirdiği prostat ameliyatı, bir süre sonra nüksetmişti. Hastanedeki çabalar netice vermeyince, 26 Temmuz 1970 sabahı hayata gözlerini yumdu. İki gün sonra, 28 Temmuz'da *Bayezid Camii*'nde kılınan namazdan sonra, Üniversitedeki töreni müteakip, *Karacaahmet*'de toprağa verildi.

3) *Hâtralar*, İstanbul 1969, s. 64-65.

İlim Hayatından Çizgiler

Zeki Velidi Togan pek çok cemiyet ve ilim derneğinin üyesi idi. Birçok ilmi derneğin de kuruluşunda faaliyeti görülmüştür. Son olarak *Türk Şarkiyat Derneği*'ni kurmuş ve birçok faaliyette bulunmuştur. Birçok berat ve nişan da almıştı. Bunlar arasında misâl olarak, 10 Mart 1951 de aldığı *İran Maarif Cemiyeti Nişanı*'nın *Birinci Derecesi* ile, *Avusturyalıların Hammer-Purgstall Cemiyeti Azalığı*'ni gösterebiliriz. Bu arada kendisine, 27 Haziran 1967 tarihinde *Manchester Üniversitesi*, büyük bir merasimle *Fahri Doktorluk* pâyesi tevcih etmiştir. *Zeki Velidi*'nin bu merâsimde söylediği nutuk, buraya alınmaya değer.:

“Meşhur Üniversitenizin bana *Fahri Doktorluk* pâyesi vererek şerefleştirmesi, beni derin bir şekilde duygulandırdı. Doğduğum memlekette, *Ural Dağları*'nda bu şehrin ismini hiç işitmemiştim. Daha sonra *Manchester*'in, ünlü İngiliz dokümanları imâl edilen bir şehir ve burada doğuya ait birçok elyazması ihtiva eden zengin kütüphâneler bulunduğunu öğrendim.”

“Üniversitenizin bir ilim merkezi olarak önemi, zihnimde Batı'daki orientalizm tarihi tetkiki ile birlikte doğdu. Keza şehrinizde *John Rylands* ve hanımı gibi, Şark sanatı, ilmi eserleri ve ticâret vesikalarına büyük bir ilgi duyan entellektüel zenginler bulunduğunu da öğrenmiştim. Otuz yıl kadar önce *Mr. A. Mingana*'nın “*Catalogue of Arabic Manuscripts in the John Rylands Library*”sini okuyup, *Kur'ân-ı Kerim*'imizin *Doğu-Türkçesi Tercümesi* yazmasına ait bazı satırları görünce, bu şehre, üniversitesine ve kütüphânelerine, derin bir alâka duydum. Eserin dil hususiyetlerine bakılırsa, hayli eski bir Türkçe idi. Eserin fotoğraflarını getirmek istemiş, fakat ondört cilde bölünmüş olduğundan, şahsen gitmeden bu işin güç olacağı, açıktı. Sonunda bazı sahifelerin fotoğraflarını edindim; iyi korunmuş olan yazı ve kâğıddan anlaşıldı ki, bu elyazması, XI. veyâ XII. yüzyılda *Karahanlılar* devrinde yazılmıştır. *Türkçe* ile birlikte, *Farsça*'ya da tercüme edilmiş olan bu *Kur'ân*'ın *Türkistan*'ın doğu taraflarında, *Kaşgar yöresinin lehçesi* ile getirilmiş olduğu anlaşıldı.”

“Bir tarihçi olarak, ilk plânda *İngiltere*'nin, *Türk Tarihi* için, zengin kütüphâne ve kolleksiyonlar ihtiva eden bir memleket olduğunu biliyordum. XVI. yüzyıldan beri *İngiliz Kraliyet Âilesi* çevresindeki entellektüel topluluk, memleketlerine şark yazmaları getirmeyi, bir vazife edinmişlerdi. *İngiliz* ve *Osmanlı* imparatorlukları, bu konuda birbirlerine benzer ve tamamlarlar. Bunu, misâllerle isbat etmek gerekmez. Sadece, “*Chester-Beaty Collection*”u, *Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa*'nın özel kitaplığından tesis edilen *İstanbul*'daki *Kütüphanesi* ile mukayese, yeterlidir.”

“*Manchester*'deki *John Rylands Kütüphanesi*'ndeki *Türkçe Kur'ân Tercümesi*'nin, kültür tarihimiz bakımından yüksek bir değeri vardır. Çünkü bu eser, *Sâmânî Mansûr bn Nûh* devrinde (961-977) teşekkül eden bir komisyonun, *Taberi*

Tefsiri'ni esas tutarak yaptığı, *farsça satırasası Kur'an tercümesi*'nden çevrilmiştir. Bu tercümede Türkçe yazılan cümleler, arapça ve farsça metinle karşılaştırılabilir. *İstanbul*'daki *Türk-İslâm Eserleri Müzesi*'nde, *Türkçe Kur'an Tercümesi*'nin, *İran* ve *Altınordu*'da yazılmış iki mükemmel ve tarihlendirilmiş nüshası bulunmaktadır. *Cengiz evlâdı* ile *İran'a* gelen *Türk* kabilelerinin lehçesini aksettirmektedir. *Altınordu Nüshası* ise, *Kıpçak Türkleri*'nin hâkim lehçesinin tesirlerini gösteriyor. *Manchester*'deki nüsha da, tercüme komitesi azalarından birisinin dahil bulunduğu *İsficab* civarındaki *Doğu ve Argu Türkleri'nin lehçelerini* aksettiren orijinal türkçe olduğunu sanıyorum. Bu nüsha, imlâ açısından da çok ehemmiyetlidir.”

“Bu *Ekim*'de *Pakistan Hükûmeti*, *Kur'an*'i *Kerim*'in nüzûlünün 1400. Yıl-dönümü münâsebetiyle *Ravalpindi*'de bir konferans tertiplemektedir ki, bu aynı zamanda, *Kur'an*'ın *Türkçeye İlk Tercümesi*'nin *de Bininci yılı*'dır. Eğer buna iştirak edersem, *John Rylands Kütüphanesindeki Kur'an tercümesi hakkında*, bir tebliğ vereceğim.”

“Bana *Fahrî Doktorluk Ünvanı* tevcih ederek, beni bu şehre davetiniz, benim için büyük bir vesiledir. Bu da, *İngiltere ve İrlanda* taşra kütüphanelerindeki şark yazmaları hakkında yapacağım çalışmalara da çok güzel bir başlangıç teşkil etmektedir”.

1932 I. *Türk Tarih Kongresi*'ndeki tenkidleri dolayısıyla olsa gerek, *Ord. Profesör Dr. Zeki Velidî Togan*'ın *Türk Tarih Kurumu*'na üye olmadığını da belirtmek gerekir.

Zeki Velidî, ortaya yakın kısa boylu, sağlam yapılı bir kişi idi. Köy hayatından geldiği için, tabiat âşığı idi. Bütün sporları severdi; *ata binmek* ve *kayak*, en sevdiği meşgaleleri arasındadır. Sigara ve içki ile arası iyi değildi. Hayatı muntazamdı ve muntazam olarak çalışırdı. Bunun için de, çalışmanı ve çalışmak arzusunda olanları teşvik eder, elinden gelen yardımı esirgemezdi.

Zeki Velidî'nin insan olarak belirlenmesinde, *Jansky*'nin şu yazdıkları, önemli ve yeteîlidir:

“*Zeki Velidî*, muhakkak ki büyük bir âlimdir, fakat aynı zamanda büyük bir insandır da. Daha pek büyümeden, çok sevdiği şirin köy hayatını uğruna terkettiğindenberi ilim, onun için tabiaten sahip olduğu bir meslek, varlığının feragat edilmez bir parçası idi ve onun için ilme hizmet, hiç silinmeyecek bir yazı ile alınmıştı... Bilgi denizinin derinliklerine ne kadar dalsa da, hayata bakışını ve onunla olan bağlarını kaybetmeyen bir insandır... O ki, bir bilmeyen ve başkalarına karşı kendini büyük görme hissi duymayan bir insandır.. En nihayet şunu söyleyebiliriz ki, O, değişikliklerle dolu bir hayatın, daima yukarı doğru yükselmenin onu kökleşmiş ve filizlenmiş olduğu topraktan katiyen uzaklaştırmamış, yabancılaştırmamış olduğu bir insandır. O, aksine bütün bunlara rağmen,

olduğu gibi kalmış ve köküne olan bağlılığını gururla taşımıştır. O doğduğu toprakların, köyünün, yaylaların, dağların ve otlakların çocuğudur. Bu da onun en büyük tarafıdır.”

“*Zeki Velidi Togan*, büyük bir âlim, büyük bir insandır; fakat burada, yukardakilerle berâber bir üçüncü unsur, onun şahsiyetini tamamlar: O bir *Türk*’tür. Bu da onun ilmî faaliyetine hususî bir mâna verir.. *Togan* ile kelimenin tam anlamıyla bir *Türk*, *Türk Tarihi*’ni araştıran ve değerlendirenlerin en ön safına geçmiştir”.

A n a h a t l a r ı y l a T a r i h ç i l i ğ i :

Zeki Velidi, kendisinin deyimi ile , üniversalizme kaçan bir tarih anlayışına sahipti. Bu bakımdan, çalışmalarında dağınık gibi görünürdü. Türk tarihini, özellikle yaşayan yönlerinden hareket ederek, hemen bütün yönleriyle birlikte değerlendirmek isterdi. Bunun için de, çağdaş etnografya, destan ve benzeri her türlü vasıttan istifade edebilirdi. Bu arada, bilhassa bir Türk devletinin kuruluş kavgasına karışmasının enin tecrübesi de zikredilmelidir. Bütün bunlar, O’nun Türk tarihine bakışındaki üstünlükleridir. Göçebe hayatını, bir yerde yerleşmiş bir avulun ferdi olarak yönleriyle bilmesi de önemlidir. Bu yerleşik hayat, onun *Türkler*’in *Ortaasya*’nın eski tarihinde de benzer durumda olabilecekleri hükmünde etkili olmuş olmalıdır. Buna dâir hususiyetleri, daha da artırmak imkân vardır.

Onun bu yönünü, yine *Jansky*’nin yazdıklarından takip edebiliriz: ”Tarih ilmî, çok geniş sahalara dal-budak salmış olan *Türk Tarihini* aydınlatmak için *Zeki Velidi* gibi, menşei *Türk* olan ve modern ilim metodu ile de mücehhez âlimlere muhtaçtır. Çünkü tekmil *Avrasya* milletlerinin kaynaklarından öğrenilebilen bu tarihin özü, ancak *Türk* kavimlerinde çok zengin bir şekilde muhafaza olunmuş etnografya materyali ile, arkeoloji ve sanat tarihi sahasında yapılmakta olan çalışmalarla müvazi olarak, mütehassıslar tarafından uzun zaman işbirliği yapılarak işlendiği zaman, meydana çıkarılabilir. Çoğu daha neşr ve tetkik edilememiş olan Şark kaynaklarını, çeşitli memleketlerdeki dağınık kütüphânelerde arayıp bulan, bunlardaki bilgileri, doğup büyüdüğü muhitten kendinde topladığı etnografik ve arkeolojik bilgilerle kolayca mezcedebilen *Zeki Velidi*, Türk tarihinin karanlık sahalarına en kısa yoldan nüfuz etmiş, *Türk* kavimlerinin manevî kıymetleri derinliğine ve birçok ”*bozkır devleti*” kuran bu muhitin sürükleyici iç kuvvetleri sahasına en cesur adımlarla girmiş; bu ilmi, *W. Barthold* ve *R. Grousset*’nin vardığı noktadan sür’atle ilerleterek, ilme zaman kazandırmıştır. *Zeki Velidi*, bizzat bozkırlardan çıkan çağdaş bir Türk âlimi olması dolayısıyla da, dikkati çeker”.

Prof. Karl Jahn’ın da dediği gibi, 4) *Zeki Velidi*’nin ölümü ile, Rusya sahasında XIX. ,yüzyılın son çeyreğinde ve XX yüzyıl başlarında yetişen tarihçiler ekolü,

4) *Central Asiatic Journal*, vol. XIV, no: 4, 1970. Bir tesadüf olarak, ayn sayıda *Zeki Velidi*’nin, *Belhi*’in tarihi topografyasına dâir bir makalesi de çıkmıştır: ”*The topography of Balkh down to the Middle of the seventeenth century*”, s. 277-288,

kapanmış olmaktadır. Zira *W. Barthold* (1869-1930) *V. Minorkey* (1877-1966) lerden sonra, *Zeki Velidî Togan*'da (1890-1970) vefat etmiştir. Onun, şimdi vereceğimiz bibliyografyası, çeşitlilik ve önem bakımından, bunu açık olarak gösterecektir.

Zeki Velidî Togan Bibliyografyası

Dörtüye yaklaşan kitap ve makalesi ile, *Zeki Velidî*, en verimli bilim adamlarımızdan birisidir. İlk kitabını (Türk ve Tatar tarihi) 1911 sonlarında neşretmesine ve devrinde büyük yankılar uyandırmasına rağmen onun müsteşrikler âlemindeki asıl şöhretini, 1939 da neşredilen *İbn Fadlan*'a dâir eseri sağlayacaktır. Bu intişar, uğurlu olmuş, *Türkistan*'ın daha ziyâde son devirlerine dâir *Mısır*'da basılmakta olan eseri de, (Meşhed şehriden 1923 te Türk Konsolosluğu yoluyla gönderdiği "Raporlar"ından kendisini tanıyan) *Türk Genelkurmayı*'nın da yardımı ile, tamamlanmıştır. Yine aynı yılda *El-Biruni*'ye ait eseri yayınlanmış, *Umumî Türk Tarihine Medhal* ve *Tarih Metodu*'na dair kitaplarının da baskısına geçmiştir. Keza bir yandan da *Ali Şir Nevâyi*'ye dâir eseri matbaadadır.

1944 olayı, bu büyük faaliyeti sırasında, büyük bir darbe oldu. Bu arada hapiste bulunduğu sırada "Medhal" eserini "Giriş" adıyla yeniden düzenlemiştir. Nitekim hapisten çıkar çıkmaz, bunu nisbeten kendi imkânıyla bastırdı: 1946. *Ömer L. Barkan*'ın deyimiyle "bu âlimâne eseri" Türkiye de büyük bir boşluğu doldurdu. Daha sonra 1950 'da hâlâ yenisi konamıyan *Tarihte Usul*'ü, 1951 de *Horezmce Tercümeli Mukaddimet'ül Edebi*'i basıldı. Ancak 1969 da basılan *Hâtıralar*'ı ile, ölümünden sonra bastırılan *Oğuz Destanı* sayılmazsa, kitap olarak yayımı pek yoktur. Gerçi bu arada birçok maddi imkânsızlıklarla mücadele ettiği de unutulmamalıdır. Bazı imkânlar verilseydi, *Ortaasya Türk Tarihi*'nin *İslâmî Dönemi*, en iyi şekilde gün ışığına çıkartılabilirdi.

Onun bir kısım makale ve kitabı yazma hâlinde bulunmaktadır. Bunların bir tasnif denemesi, yapılmış olup, ancak çözüm bekleyen bazı meseleler, bu yazmaların, genç Türk araştırmalarına açılmasını bir süre daha geciktirecektir. Kendisi nesiller arasında bir ilim bağı olmasını bekleyen bir kişi olduğundan, bir kısım hazırlıklarının, tashih ve belki kısmen tadil ile, bundan sonraki tarihlerde de çıkabileceğini belirtelim. Kitaplığından ve notlarından, herhangi bir eksilmenin sözkonusu olmadığını da burada söylemeliyiz.